

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Overzeese stemmen uit een psychiatrisch verleden

Broere, S.C.J.R.; Theeuwen, Tom

Publication date

2020

Document Version

Final published version

Published in

Wonderkamer: Magazine voor Wetenschapsgeschiedenis

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Broere, S. C. J. R., & Theeuwen, T. (2020). Overzeese stemmen uit een psychiatrisch verleden. *Wonderkamer: Magazine voor Wetenschapsgeschiedenis*, 1(1), 99-103.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Overzeese stemmen uit een

psychiatrisch verleden

Honderd jaar geleden was Nederlands-Indië een raciaal laboratorium waar koloniale artsen de relatie tussen ras en psyche onderzochten. Het leverde intrigerende beelden op, die een mooi inkijkje bieden in de tijd. We kunnen er ook nu nog veel van leren.

AUTEURS TOM THEEUWEN (MUSEUM VAN DE GEEST) EN SEBASTIAAN BROERE (UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM)

Vier psychiatrisch patiënten, waarschijnlijk Javanen, poseren stil in de tuin van het krankzinnigengesticht in Buitenzorg, Nederlands-Indië (afbeelding 1). De beelden passen in een lange traditie van psychiatrische fotografie. Portretten als deze dienden als onderwijsmateriaal om artsen en verplegend personeel vertrouwd te maken met de stereotypen van psychiatrische aandoeningen. Konden ze in een koloniale context ook andere betekenissen aannemen?

De foto's werden omstreeks 1920 gemaakt door de Nederlandse psychiater Abraham Gans. Hij stelde dat Javanen leden aan dezelfde mentale afwijkingen als Europeanen, en dat hun cultuur niet onderdeed voor die van Nederlanders.

Het zijn opmerkelijke uitspraken. Ze dwingen ons het beeld van koloniale psychiatrie te herzien. Hoewel veel koloniale 'inlanders' beschouwden als minderwaardig en artsen de 'inlandse' geest onderscheidden van de 'Europese', klonken er ook tegengeluiden. Mogelijk maakte Gans deze foto's om zijn standpunt visueel te ondersteunen. Vanaf oktober 2020 zijn ze te zien in het nieuwe Museum van de Geest, dat aan de hand van deze afbeeldingen een geschiedenis van de menselijke geest in een koloniale samenleving zal presenteren.

KRANKZINNIGENZORG IN NEDERLANDS-INDIË

Omstreeks 1860 rees in Nederlandse regeringskringen de vraag of Indië een eigen gesticht moest hebben, een plek 'waar de krankzinnigen met den landbouw kunnen worden bezig gehouden, waar zij beweging in de vrije natuur kunnen nemen en zich niet als in eene gevangenis opgesloten gevoelen'. Psychiatrische zorg in de kolonie

moest op het peil van de 'beschaafde landen' worden gebracht; het veronderstelde doel van imperialisme was immers verheffing.

In 1882 opende in Buitenzorg een eerste psychiatrische instelling. Hoewel zorg voor de lokale bevolking als doel gold, hadden ziekenzalen voor de Europeanen feitelijk prioriteit. Buitenzorg ontving haar eerste patiënten ruim voordat de 'inlandse' afdelingen in gereedheid waren gebracht.

Na 1900 begon de demografie van psychiatrisch ziekenhuizen in de kolonie te veranderen. Aangemoedigd door de Ethische Politiek, een nieuwe fase in het koloniale ontwikkelingsbeleid, richtte de staat drie extra gestichten en talloze doorgangshuizen op. Hierdoor daalde het relatieve aandeel Europese patiënten. Tijdens de jaren 1930 werden niet minder dan 20.000 patiënten in psychiatrisch ziekenhuizen in Nederlands-Indië verpleegd.

In deze instellingen troffen Nederlandse en Indonesische artsen, Javaanse en Chinese families, lokale bestuurders en patiënten elkaar. Krankzinnigen en hun verwanten waren geenszins aan de grillen van psychiaters overgeleverd, maar werden geregeld actief betrokken bij de zoektocht naar genezing. Dit gebeurde zowel binnen als buiten het kader van de koloniale staat en zijn medische apparaat. Sommige krankzinnige Indonesiërs belandden in psychiatrisch ziekenhuizen, maar de meesten bleven binnen de grenzen van lokale gemeenschappen.

ONDERZOEK NAAR DE JAVAANSE GEESTESGESTELDHEID

Artsen probeerden grip te krijgen op wat de Nederlandse psychiater Christiaan F. Engelhard 'de geestesgesteldheid van den

Wetenschap en ontwikkeling

In oktober 2020 verandert het Dolhuys, in het oude leproos-, pest- en dolhuis aan de Schotersingel in Haarlem, in het Museum van de Geest. Daarin zien bezoekers hoe verschillende culturen dachten en denken over de geest en mentale ziekten. Koloniale psychiatrie komt als een van de thema's aan bod.

Javaan' noemde. Nederlands-Indië was, om een term van de historica Helen Tilley te gebruiken, een 'raciaal laboratorium', waar de relatie tussen ras en psyche een heikele kwestie was en wijdverbreide raciale aannames werden ondermijnd.

In de jaren 1920 beschouwden Nederlandse psychiaters als Petrus Henri Marie Travaglino en Feico van Loon karaktertrekken als indolentie, bijgelovigheid en opvliendheid als 'statische' factoren die kenmerkend waren voor de lokale bevolking van Nederlands-Indië. Hun ideeën weerspiegelden en legitimeerden conservatieve visies op koloniaal beleid.

Maar in de wereld van Europese psychiaters klonken ook andere stemmen. Engelhard worstelde langdurig met de relatie tussen ras en psyche, om uiteindelijk in 1948 te concluderen, dat 'men in het verleden vaak al te zeer geneigd was op grond van oppervlakkige indrukken allerlei rassenpsychiatrische beschouwingen te houden en conclusies te trekken'.

Dertig jaar eerder al leverde Abraham Gans als een van de eersten soortgelijke kritiek. Gans werkte destijds in het gesticht in Lawang (Oost-Java), maar na een conflict met zijn leidinggevende, de eerdergenoemde arts Travaglino, verhuisde hij naar Buitenzorg. De arts trok het bestaan van rassen in twijfel, en al helemaal dat van een relatie tussen ras en psyche. Bovendien bestreed hij stellig de wijdverbreide gedachte dat 'de Javanen tot een inferieur ras behoren, niet in staat tot de hogere uitdrukkingen van de geest'.¹

Gans meende dat de Javaanse cultuur niet onderdeel was voor die van Europeanen; westerlingen begrepen simpelweg haar nuances niet. Javaanse cultuuruitingen waren minstens zo complex als westerse. Ter illustratie nam Gans het wajangspel, waarbij Javanen moeiteloos de vele verschillende karakters wisten te duiden.

Om een diagnose te stellen en een weg tot herstel uit te stippelen moesten westerse artsen zich de taal en het wereldbeeld van Indonesiërs eigen maken. Gans leerde

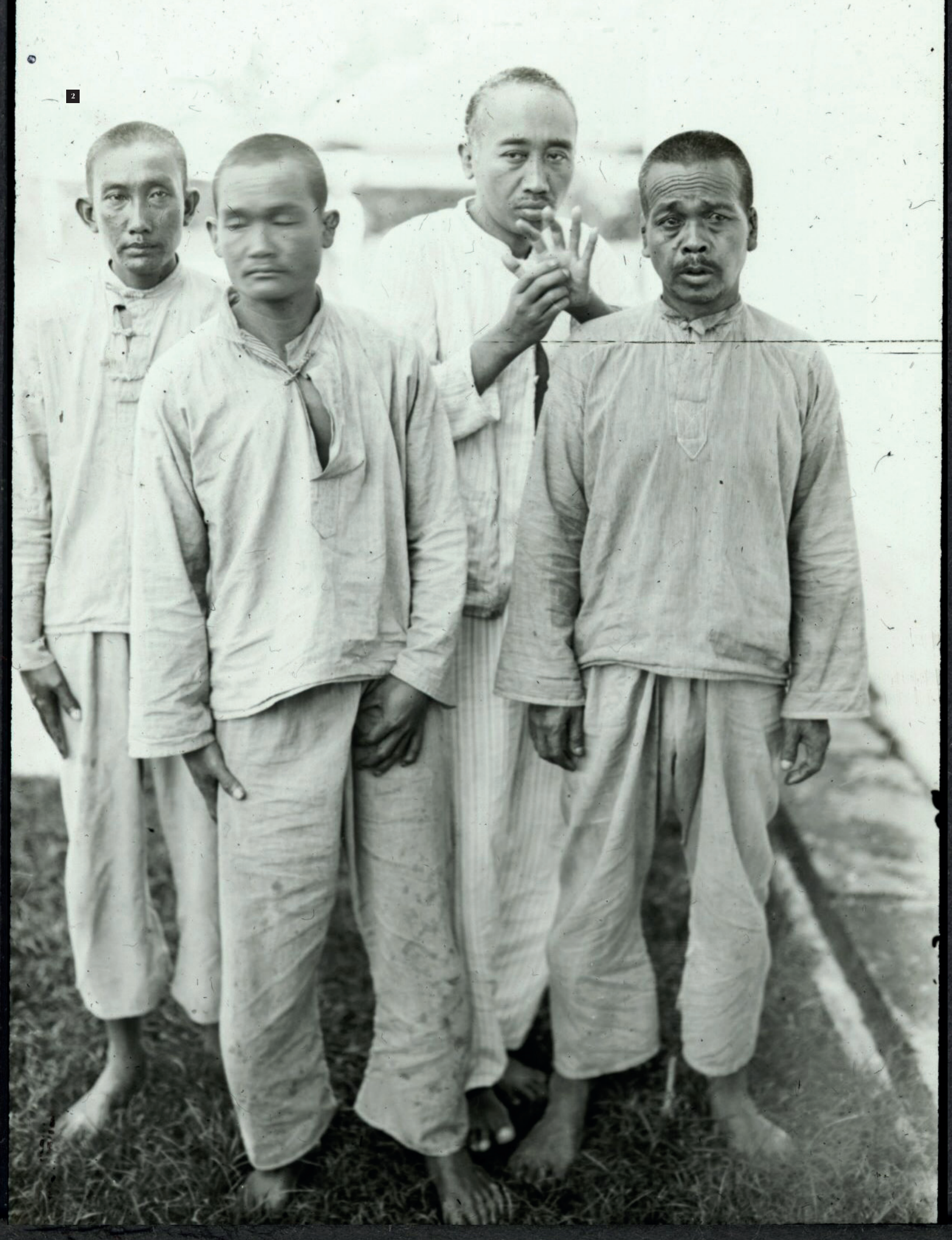
'Gans meende dat Javanen aan dezelfde mentale afwijkingen leden als Europeanen'

Javaans spreken. Hij analyseerde zelfs de droombeelden en tekeningen van zijn personeel en patiënten in de hoop het Javaanse geestesleven beter te doorgronden. Gans bestreed Travaglino's aanname dat psychopathologie bij Europeanen en niet-Europeanen verschillend was; geestelijke storingen bij de lokale bevolking weken niet af van wat men in Europa aantrof. Mogelijk liet Gans om deze reden de glasnegatieven produceren. Ze leverden immers overtuigend visueel bewijs dat een paranoïde Indonesiër niet wezenlijk verschilde van een Nederlander met hetzelfde ziektebeeld, en bijvoorbeeld ook aan verzamelzucht kon lijden (afbeelding 2).

Diepgaand cultureel inzicht zou de koloniale psychiatrie in Nederlands-Indië kunnen helpen verbeteren. Indonesische psychiaters en verpleegkundigen waren daarvoor onontbeerlijk. Indonesiërs moesten zelf de scheppers van 'ware kennis over de geestelijke ziektes van hun broeders' worden, wat in feite een aanzet was tot de dekolonisatie van psychiatrie in Nederlands-Indië. Dat Indonesisch personeel ook de hoge kosten van psychiatrisch ziekenhuizen drukte — Indonesiërs kregen per definitie een lager loon — was mooi meegenomen.

Indonesische psychiaters waren ook daadwerkelijk in aantocht. Vanaf 1899 stoomde de School tot Opleiding van Inlandsche Artsen (STOVIA) Indonesische medici klaar, en sommigen van hen specialiseerden zich in de psychiatrie. Deze studenten waren vaak ook politiek geëngageerd en

FOTO VOOR ONDERWIJS
'Paranoïde' patiënt (foto Museum van de Geest)

'De geschiedenis van de geest is een uiterst politieke kwestie'

bespraken koloniale misstanden in studiegroepen. Ook verenigden ze zich in de Bond van Indonesische Artsen. De leden beschuldigden in 1924 Van Loon en Travaglino ervan dat zij conservatief-politieke overtuigingen lieten prevaleren boven wetenschappelijke objectiviteit. Een van de studenten, J.A. Latumeten, had waarschijnlijk met Gans en Travaglino in Lawang samengewerkt. Net als Gans betwistten deze Indonesiërs een fundamenteel onderscheid tussen Oost en West. Dé inlander of dé Nederlander bestond niet. Indien Indonesiërs daadwerkelijk aan specifieke pathologieën leden, dan was dit een gevolg van koloniale overheersing. Indolentie, bijvoorbeeld, kwam niet voort uit een aangeboren dispositie, maar uit malaria of ondervoeding.

DE KOLONIALE CATEGORIEËN VOORBIJ?

Het Museum van de Geest wil zich inzetten voor onderling begrip; het overstijgen van vermeende tegenstellingen en de zoektocht naar raakvlakken staan daarbij centraal. De foto's van Gans, met zijn genuanceerde ideeën over raciale verschillen, benadrukken deze boodschap op treffende wijze.

De geschiedenis van de geest is behalve een wetenschappelijke ook een uiterst politieke kwestie. De koloniale context biedt een uitvergroting van controverses die in principe binnen elke samenleving spelen. Welke stemmen worden gehoord en welke genegeerd? Welke middelen hebben individuen tot hun beschikking om hun standpunten te bekrachtigen? Op basis van

welke geestelijke eigenschappen is een onderverdeling in 'ziek' en 'gezond', 'ontwikkeld' en 'onderontwikkeld', 'gecultiveerd' en 'ongecultiveerd' überhaupt te maken, en wat zegt dit over de geldende machtsverhoudingen? Deze vragen kunnen, zonder dat er eenduidige antwoorden op mogelijk zijn, bezoekers aansporen hun eigen gedachten te vormen. Met dank aan Abraham Gans. ■

Lees meer

Een goed overzichtsartikel over psychiatrie in Nederlands-Indië is van Hans Pols: 'The development of psychiatry in Indonesia', in: *International Review of Psychiatry* (2008). Pols schreef eveneens *Nurturing Indonesia* (2018), een boek over geneeskunde in de kolonie, waarin hij ook het conflict tussen Indonesische artsen en Van Loon en Travaglino bespreekt.

Andere artikelen over psychiatrie in de Nederlandse kolonie zijn David Kloos, 'A crazy state: violence, psychiatry, and colonialism in Aceh, Indonesia, ca. 1910-1942', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* (2014), en Sebastiaan Broere, 'Picturing ethnopsychology: a colonial psychiatrist's struggles to examine Javanese minds, 1910-1926' in: *History of Psychology* (2019).

Het archief van Abraham Gans bevindt zich in Rijksmuseum Boerhaave.

2 PATIËNTEN

Vier psychiatrische patiënten in Buitenzorg (foto Museum van de Geest)

¹ Citaat vertaald uit het Duits